

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД „ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ  
УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА”

**КУРІННА Світлана Миколаївна**

УДК 37.013.42 + 37.018.3

**ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З  
ДІТЬМИ-СИРОТАМИ В УМОВАХ ДИТЯЧОГО БУДИНКУ**

13.00.05 – соціальна педагогіка

**АВТОРЕФЕРАТ**  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
доктора педагогічних наук

Луганськ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Державному вищому навчальному закладі „Донбаський державний педагогічний університет”, Міністерство освіти і науки України.

**Науковий керівник** – доктор педагогічних наук, професор  
**Гавриш Наталія Василівна**,  
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, завідувач кафедри дошкільної та початкової освіти.

**Офіційні опоненти:** доктор педагогічних наук, професор  
**Поліщук Юрій Йосипович**,  
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, завідувач кафедри соціальної педагогіки;

доктор педагогічних наук, професор  
**Рогальська-Яблонська Інна Петрівна**,  
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, завідувач кафедри теорії та методики дошкільної освіти;

доктор педагогічних наук, професор  
**Шпак Валентина Павлівна**,  
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Навчально-науковий інститут педагогічної освіти, соціальної роботи і мистецтва, професор кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки.

Захист відбудеться 26 червня 2014 о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.053.01 у Державному закладі „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” за адресою 91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2, ауд. 376.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (91011, м. Луганськ, вул. Оборонна, 2).

Автореферат розіслано 26 травня 2014 р.

**Учений секретар**  
спеціалізованої вченої ради

**Н. І. Черв'якова**

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Актуальність теми дослідження.** Особливе місце серед категорій населення, що перш за все потребують на державну та громадську турботу, посідають діти-сироти і діти, позбавлені батьківської опіки, які виховуються в різних типах дитячих соціальних закладів. Станом на 01.06.2012 р. в Україні 103 тисячі дітей мають статус сироти, біля 30 тисяч з них виховуються в закладах інтернатного типу державної форми власності: дитячих будинках, школах-інтернатів тощо. Незважаючи на те, що місія цих закладів полягає в сприянні становленню сиріт як повноцінних соціально здорових громадян, прищепленні їм навичок життєдіяльності для полегшення їх адаптації в соціумі, за офіційними даними, близько 70% підлітків 15 – 18 років з 2000 випускників інтернатів реалізують себе в кримінальному світі; 10% закінчують життя самогубством. Відтак актуальність проблеми соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в дитячому будинку зумовлена необхідністю розв'язання протиріччя між задекларованими державою соціальними програмами щодо трансформації зазначеного соціального інституту та життєвими реаліями.

Проблема захисту прав дітей, і в першу чергу сиріт, яка є складником соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку в різноманітніших її вимірах та пошуках вирішення, підтверджено в конвенції ООН про права дитини, прийнятій у 1989 році. У сучасному світі соціальний захист дитинства розглядається як один з найважливіших чинників економічного й культурного розвитку суспільства, який зафіксовано в конституціях більшості цивілізованих держав, зокрема й у Конституції України.

У системі вітчизняної соціальної ідеології й політики за роки незалежності України відбулися значні зміни, пов'язані з ратифікацією нашою державою Конвенції ООН про права дитини, яка спричинила необхідність зміни моделі соціального захисту дитинства. Кардинальне реформування українського суспільства закономірно супроводжується принциповим оновленням усіх його соціальних інститутів, зокрема й інституту дитячих будинків. Ідеї гуманізації освіти, педагогіки соціально-педагогічної підтримки визначають формування державної політики щодо дітей-сиріт, зумовлюють домінуючі імперативи сучасної стратегії соціального захисту сім'ї й дитинства. Отже, для України проблема сирітства в контексті соціального захисту дитинства набуває особливого значення в умовах реформування закладів інтернатного типу, до яких належать дитячі будинки. Водночас ситуація ускладнюється нагромадженням взаємопов'язаних і взаємозалежних локальних і глобальних проблем, породжених процесами модернізації суспільства, зокрема: його стратифікацією, що збільшила розрив між багатими й бідними, злиденністю та соціальною незахищеністю останніх; зниженням рівня загальної культури громадян, що виявилася, зокрема, й у їхній безвідповідальності та моральному інфантілізмі; падінням моральних основ суспільства, зниження якості освіти й виховання.

Отже, реальний процес здійснення державної політики в інтересах дітей-сиріт ускладнюється соціально-економічними перетвореннями, які відбуваються в Україні, скороченням фінансування соціальних програм і недостатньою ефективністю реалізації прийнятих раніше нормативно-правових актів у галузі охорони дитинства. Усе це спричиняє послаблення інфраструктури державних інтернатних закладів, що значно впливає на ефективність соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку на шляху його трансформації.

Сучасна наука не дає однозначної відповіді на питання про ефективність роботи дитячих будинків і виконання ними основних завдань із соціального виховання дітей-сиріт, яких, за оцінками науковців, характеризує високий рівень особистісної тривожності, неадекватна самооцінка, агресивність, переобтяження негативним досвідом, що підтверджує їхню соціально-психологічну дезадаптацію. Таким чином, вітчизняна наука й практика покладає надію на процеси трансформації інституту дитячого будинку як державного закладу в дитячий будинок сімейного типу. Модифікаційна ідея широко підтримується нормативно-правовими документами: Законами та підзаконними актами України „Про охорону дитинства”, „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, „Положення про дитячий будинок сімейного типу”, „Положення про дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”, „Концепція Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, „Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 року” тощо.

Ідеологічним гаслом усіх зазначених документів є ідея про те, що дитині необхідно жити в сім'ї. Але оскільки дитячий будинок інтернатного типу ще не вичерпав увесь свій позитивний потенціал як один з головних потужних державних інститутів соціального захисту дитинства в Україні, він має поступово трансформуватися в заклад, близький до закладу сімейного типу. Основною метою такого дитячого будинку є соціально-педагогічна робота з сиротами, яка буде спрямована на підтримку особистісних ініціатив та позитивну стратегію життєтворчості.

Історико-педагогічна ретроспектива дослідження проблем сирітства та форм життєустрою дітей-сиріт пов'язана з іменами Й. Г. Песталоцці, П. Робена, Я. Корчака, В. Сороки-Росинського, А. Макаренка та ін.

Соціальне сирітство як соціокультурний феномен розглядала О. Коваленко. Феномен соціального сирітства в контексті соціологічних досліджень репрезентовано в працях М. Астоянц, А. Васильєва. Моделі влаштування дітей-сиріт у контексті соціальних змін вивчала О. Неверова, психологію дітей-сиріт – Л. Лісіна, Т. Дьяконова, І. Дубровіна, В. Мухіна, А. Прихожан, Н. Толстих, І. Фурманова, Л. Шипіцина та ін.

Науковим підґрунтям для вивчення проблем соціального становлення та розвитку дітей-сиріт слугують концептуальні положення теорій – соціальних інститутів (Е. Гідденс), неекономічних форм капіталу (П. Бурдьє), соціалізації дітей-сиріт у межах парадигми соціальної ексклюзії (К. Девіс, У. Мур).

Теоретико-методологічні засади соціального та соціально-педагогічного захисту й підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки, досліджували такі науковці, як Г. Бевз, М. Боришевський, Л. Волинець, І. Зверева, А. Капська, Н. Комарова, Г. Лактіонова, Ж. Петрочко, І. Пеша, А. Рижанова, соціально-правового захисту дітей-сиріт – О. Караман, І. Ковчина, Ж. Петрочко, О. Потопахіна, Н. Шевченко та ін.

Інститут дитячих будинків для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, як наукову проблему розглянуто в працях таких дослідників, як С. Бадора, Г. Бевз, О. Безпалько, О. Гаврилюк, Л. Зілковська, В. Лопатіна, В. Москалюк, Н. Павлик, І. Пеша, О. Романовська, О. Свіжа, В. Скатова, Н. Хрикіна, В. Шишова та ін.

Розвитку сімейних форм устрою дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, присвячено студії Н. Іванової, Т. Дьяконової, О. Ігумнової, В. Комарової, Л. Кочкіної, В. Москалюк, Н. Палієвої, О. Романовської, зокрема проблемам прийомної сім'ї – Г. Бевз, О. Бессчетнової, Н. Хрусталькової, замісної сім'ї – Т. Козлової, І. Осипової, В. Ослона та ін., дитячих будинків сімейного типу – І. Пеша. Теоретико-методичні аспекти діяльності інноваційних закладів для дітей-сиріт представлено в розвідках В. Бобикіна, Н. Іванової, С. Коношенка, Н. Присяжної.

Проблеми соціалізації та соціальної адаптації вихованців дитячого будинку та інтернатних закладів для дітей-сиріт досліджували В. Бревнова, О. Лебедев, Н. Павлик та ін.

Комплекс питань організації виховної роботи в дитячих будинках та інтернатах представлено в роботах М. Бардишевської, О. Бережної, А. Гусевої, М. Єгорової, Л. Канішевської, С. Макічян, В. Мухіної, І. Манохіної, В. Ослон, Н. Павлик, А. Полянничко, А. Прихожана, А. Роготневої, Н. Толстих, Н. Шахманової, Ю. Яблоновської та ін. Постінтернатну адаптацію дітей-сиріт розглядали І. Абрамова, О. Безпалько, А. Бобильова, М. Доннік, Ж. Петрочко, Г. Сем'я, Л. Шипіцина та ін.

Теоретичні засади та технології соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами досліджували С. Архипова, Р. Вайнола, Г. Голоухова, Л. Завацька, І. Зверева, А. Капська, Г. Лактіонова, І. Манохіна, Г. Сем'я, І. Трубавіна, С. Харченко, Т. Шайдо, В. Шпак та ін.

Професійна підготовка соціальних педагогів для роботи з дітьми-сиротами в дитячих будинках була предметом наукових розвідок таких науковців, як Л. Артющкіна, Л. Боднар, Р. Вайнола, Н. Волкова, О. Гура, О. Кириченко, С. Коношенко, О. Холостова та ін.

Питання соціалізації особистості на різних етапах онтогенезу розглядали Г. Беленька, Ю. Богінська, А. Богуш, Н. Гавриш, Н. Голованова, А. Мудрик, І. Рогальська, Ю. Поліщук, С. Савченко, С. Харченко, В. Шпак та ін.

У дисертаційних роботах останніх років розглянуто різні аспекти функціонування дитячих будинків для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, соціалізації та соціальної адаптації дітей-сиріт, соціально-педагогічної роботи в дитячих будинках. Так, В. Шпакова досліджувала організаційно-педагогічні умови супроводу сімейного життєстрою дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків; Н. Палієва – виховання та особистісний розвиток дітей-сиріт в умовах альтернативних форм життєстрою; С. Макічян – соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; О. Потопахіна – соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; В. Пушкар – особливості розвитку образу „Я” дітей-сиріт у навчальному закладі інтернатного типу; В. Скатова – інституціональний аспект соціалізації та адаптації сиріт; Г. Хархан – підготовку дітей-сиріт в умовах інтернатного закладу до сімейного життя; С. Бадер – педагогічну підтримку соціалізації дітей-сиріт дошкільного віку в умовах дитячого будинку; О. Холоденко – педагогічні умови соціальної адаптації випускників шкіл-інтернатів у соціокультурному середовищі; Н. Хрикіна – дитячий будинок як суб’єкт формування системи патронатного виховання дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, І. Ченбай – становлення й розвитку в Україні сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (40-і роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.).

Аналіз результатів дисертацій із проблем соціально-педагогічної роботи із дітьми-сиротами дозволяє зробити такі висновки: соціальна педагогіка вивчає особливості соціалізації особистості дитини-сироти на різних етапах розвитку в різних соціальних умовах; заклади для дітей-сиріт стають об’єктом уваги соціально-педагогічної теорії; в розробці цієї проблеми виокремлюються два основні напрями наукових пошуків: дослідження інституту дитячих будинків як чинника соціалізації особистості дитини-сироти та організація в дитячих будинках соціально-педагогічної роботи, спрямованої на створення умов, близьких до сімейних, для ефективного соціального розвитку й виховання сиріт. Водночас поза увагою залишається проблема комплексного дослідження соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, у дитячому будинку в умовах його трансформації.

Отже, вивчення теоретичних засад і реальної практики здійснення соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах дитячих будинків, осмислення можливостей її модифікації висвітлили низку *суперечностей* між: потенційними можливостями закладів для дітей-сиріт з виховання й розвитку та низьким рівнем результативності їх роботи щодо соціального виховання дітей; значними можливостями замісної сімейної турботи й недостатньою теоретик-

ною та технологічною розробленістю системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації дитячих будинків; нагальною потребою інституту дитячих будинків в ефективній багаторівневій системі соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами, що діє на державному, регіональному й місцевому рівнях, та відсутністю цілісної теорії побудови такого конструкту; потребою в соціальних педагогах, готових до соціально-педагогічної роботи в закладах для сиріт, та відсутністю теоретичного обґрунтування й методичного забезпечення такої підготовки тощо. Виявлені протиріччя свідчать про те, що соціально-педагогічною наукою ще не здійснено осмислення й теоретичне обґрунтування системної моделі соціально-педагогічної роботи з сиротами з визначенням потенціалу трансформаційного інституту дитячих будинків як ефективної цілісної соціально-педагогічної системи в контексті загальної стратегії розвитку альтернативних форм і видів сімейного виховання.

Ураховуючи відсутність комплексних теоретичних та методичних досліджень з питань оптимізації соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків, обрано тему дисертації: **„Теорія і методика соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах дитячого будинку”**.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертація є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи і кафедри дошкільної освіти ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет” (м. Слов'янськ), затверджена Вченою радою Слов'янського державного педагогічного університету (протокол № 3 від 28.01.2010 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол № 9 від 29.11.2011 р.).

**Об'єкт дослідження** – соціалізація дітей-сиріт в умовах дитячих будинків.

**Предмет дослідження** – теоретико-методичні засади соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації дитячого будинку.

**Мета дослідження** – науково обґрунтувати теоретичні засади соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами, розробити та експериментально перевірити її багаторівневу систему в дитячому будинку в умовах трансформації інституту закладів для сиріт.

**Концепція дослідження.** В основу ідеології соціально-педагогічної роботи дитячого будинку має бути покладено ідею дитиноцентричного та гуманістичного підходів щодо проблеми прав дитини, які згідно Конвенції про права дитини захищають самобутність і неповторність дитинства.

Ефективність соціально-педагогічної роботи забезпечується відповідністю загальної стратегії трансформації інституту дитячих будинків в Україні як закладів інтернатно-сімейного типу, який здійснює професійне виховання

(професійно замісну турботу) як виду влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Принципового значення набуває превентивний, профілактичний, випереджувальний характер практичної соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку.

*Трансформація дитячого будинку* – це нормативний процес його еволюційного розвитку у межах системи закладів замісної сімейної турботи, яка здійснюється за допомогою проведення реформ та інновацій у відповідності до ідеології модерну про права і гарантії дитини на підставі де інституалізації шляхом трансформації функцій дитячого будинку в службу на підтримку сім'ї, трансформації його як закладу виховання і соціально-педагогічної роботи, кінцевим результатом якої є перетворення дитячого будинку в заклад сімейних форм опіки або альтернативних їм.

Деінституалізація інституту дитячих будинків забезпечується шляхом трансформації функцій дитячого будинку в службу підтримки сім'ї, створення нових соціальних інститутів на підставі сирітських закладів (сімейно-виховні групи, патронатні сім'ї, прийомні сім'ї, будинки сімейного типу й ін.).

*Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами* як системний процес зв'язків, взаємодій і взаємовпливів способів та засобів регуляції життєдіяльності сиріт сприяє соціальному вихованню дітей-сиріт, актуалізації особистісного ресурсу сироти.

Система соціально-педагогічної роботи з вихованцями дитячого будинку, що є складовою практичної соціально-педагогічної роботи взагалі, передбачає такі рівні: державний (соціалізація, соціальне виховання, соціальне формування та розвиток різних груп дітей і молоді, соціальна політика, соціальне право, соціальні аспекти економіки); регіональний (регіональна соціальна політика, регіональні моделі соціально-педагогічної діяльності та соціальної роботи); територіальний (територіальні програми соціального розвитку, плани розвитку соціальної сфери конкретної території, соціальна орієнтація економічного розвитку території); інституційний (моделі соціально-педагогічної діяльності дитячих будинків інтернатного та сімейного типів).

Методологічними засадами моделювання системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами визначено низку фундаментальних положень соціальної педагогіки, зокрема: ідей соціальної й біологічної зумовленості розвитку людини як особистості; парадигми життєвих сил; суб'єктності людини в її особистісному саморозвитку, у взаєминах з різними спільнотами в системі соціальних зв'язків, системний, діяльнісний, особистісно зорієнтований, середовищний, соціокультурний, інституціональний та ін. методологічні підходи.

Розробка та упровадження багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами ґрунтується на урахуванні інноваційного досвіду міжнародного, державного, регіонального та локального рівнів



соціального захисту та підтримки дітей сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування.

Провідним її суб'єктом стане соціальний педагог, який створює й реалізує в межах своїх компетенцій, що збігаються з різними соціальними ролями (посередника, громадського діяча, експерта, адвоката, конфліктолога, духовного наставника, аніматора, соціального терапевта) умови успішної соціалізації дитини-сироти.

Ефективність багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми сиротами в умовах дитячого будинку має оцінюватися через сукупність таких груп критеріїв: *якість цілепокладання* (очікуваний результат), *якість організаційної структури*, яка забезпечує оптимальну життєдіяльність дітей в умовах трансформації інституту дитячих будинків та стабільне функціонування всіх суб'єктів соціально-педагогічної роботи у їх тісному взаємозв'язку та *якість результату соціально-педагогічної роботи*, що проявляється у рівні соціалізованості, сформованості особистісних ресурсів дітей-сиріт.

Відповідно до предмета, об'єкта й мети дослідження сформульовано такі його основні **завдання**:

1. Проаналізувати стан дослідження проблеми сирітства в просторі дитинства в сучасному суспільстві України.
2. Дослідити психовікові та соціальні особливості сиріт для визначення специфіки їхньої соціалізації в умовах вітчизняного дитячого будинку.
3. Обґрунтувати методологічні та методичні засади функціонування дитячого будинку в умовах реформування закладів інтернатного типу.
4. Визначити теоретичні засади та нормативно-правове забезпечення соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в дитячих будинках.
5. Розкрити роль та функції соціального педагога як провідного суб'єкта відповідної роботи з дітьми-сиротами в період реформування дитячих будинків.
6. Розробити теоретико-методологічні засади та модель багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків.
7. Експериментально перевірити ефективність багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах дитячих будинків.
8. Розробити методичне забезпечення для впровадження багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з сиротами в практику дитячих будинків України.

**Методологічною основою дослідження** є загальнофілософські положення про взаємозв'язок та взаємозумовленість індивідуального та соціального, базові принципи теорії пізнання (об'єктивності, цілісності, єдності теорії та практики), комплексний підхід до вивчення явищ соціальної дійсності, сучасні підходи до феномену дитинства (Ш. Амонашвілі, Д. Фельдштейн), наукові положення системного (В. Афанасьєв, І. Блауберг, Дж. Ван Гіг, Е. Юдін), аксіологічного (І. Бех, І. Зязюн, А. Кір'якова, Н. Ткачова), особистісно зорієнтованого (Г. Балл, І. Бех, Є. Бондаревська, М. Боришевський, В. Сериков, І. Якиманська), соціокультурного (М. Мід, П. Сорокін, Г. Чернов), середовищного (В. Бочарова, Ю. Мануйлов, Н. Селіванова), полісуб'єктного, тезаурусного (В. Луков) підходів.

**Теоретичну основу дослідження** становлять наукові положення щодо: інституалізації форм устрою дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (О. Безпалько, М. Вебер, М. Галагузова, С. Кірдіна, К. Камерон, Дж. Ікінгер, В. Радаєв), теорії концептів піклування й турботи та виховного середовища в трансформації інституту дитячих будинків (С. Бадора, Г. Бевз, О. Безпалько, М. Боришевський, Л. Зілковська, Л. Канішевська, Н. Мартовичка, В. Москалюк, Н. Павлик, Ж. Петрочко, В. Пушкар, О. Романовська, М. Фірсов); центрично-гуманістичний підхід в аналізі ідеології соціально-педагогічної роботи щодо проблеми прав сиріт на самобутнє й неповторне дитинство (Ш. Амонашвілі, І. Бех, Б. Коротяєв, В. Сухомлинський, Д. Фельдштейн); наукові положення щодо соціалізації особистості взагалі та в умовах закладів для сиріт (Л. Божович, В. Бочарова, Н. Гавриш, М. Галагузова, Е. Гіденс, І. Дубровіна, Е. Дюркгейм, Л. Коваль, Н. Лавриченко, А. Мудрик, М. Мухіна, І. Пеша, С. Савченко, Г. Сем'я, С. Харченко, Є. Холостова), соціальної ексклюзії (К. Девіс, І. Мур), ролі соціальних інститутів у соціалізації дітей та учнівської молоді (Н. Чернуха); теоретичні положення соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування (А. Богуш, І. Зверєва, Л. Мардахаєв, О. Кузьміна, І. Лангмейер, В. Михайлов, Л. Оліфіренко, В. Ослон, Н. Палієва, В. Сластьонін); теоретичні засади соціального проектування (П. Бергер, М. Вебер, В. Луков), педагогічного проектування (В. Докучаєва).

Нормативно-правову базу дослідження складають Закони України „Про охорону дитинства”, „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”, Постанови Кабінету Міністрів „Про схвалення Концепції Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” (2006 р.) та „Про затвердження Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” (2007 р.), Положення „Про дитячі

будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”, Положення про дитячий будинок сімейного типу.

На різних етапах наукового пошуку використано такі **методи дослідження**: *теоретичні*: аналіз філософської, соціологічної, культурологічної, психологічної, соціально-педагогічної літератури, літератури із соціальної роботи, синтез, систематизація, порівняння, класифікація, узагальнення для з'ясування тезаурусу категорій і понять дослідження, обґрунтування сутності та особливостей феномену сирітства в дитячому просторі, соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків у системі інституцій для сиріт, концептуалізації основних положень дослідження; контент-аналіз нормативно-правових документів для обґрунтування підстав соціально-педагогічної роботи в закладах для сиріт; моделювання для розробки моделі системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами відповідно до умов реформування закладів для сиріт і феноменології сирітства; *емпіричні*: анкетування, бесіда, інтерв'ю, метод експертної оцінки та самооцінки, тестування, стандартизовані методики, узагальнення досвіду роботи, включена та опосередкована соціально-педагогічна діагностика для вивчення стану соціально-педагогічної роботи в дитячих будинках, рівнів підготовки фахівців до роботи з сиротами в системі замісної сімейної турботи та рівнів сформованості особистісних ресурсів соціалізації вихованців дитячих будинків; соціально-педагогічний експеримент для перевірки ефективності розробленої системи; кваліметрія для оцінки діяльності регіональних дитячих будинків різних типів і видів, *статистичні методи* для обробки й інтерпретації отриманих результатів дослідження.

**База дослідження.** Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі дитячих будинків (державної форми власності) м. Донецька та Донецької області; м. Луганська та Луганської області, м. Харкова та м. Сімферополь; а також прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу мм. Слов'янська, Краматорська, Артемівська, Дзержинська, Горлівки Донецької області; м. Сімферополь, м. Ровеньки Луганської області. До експерименту було залучено близько 200 фахівців дитячих будинків (директори закладів для дітей-сиріт, вихователі, методисти, соціальні педагоги, психологи), співробітники соціальних служб у справах дітей, сім'ї та молоді, соціальні працівники ЦСССМ (соціальні педагоги, соціальні працівники, волонтери тощо) мм. Слов'янська, Артемівська, Донецька, Сімферополя, Харкова тощо, які займаються питаннями дітей-сиріт (усиновлення, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу тощо); 410 дітей-сиріт та випускників дитячих будинків різних типів, 90 студентів і викладачів вищих навчальних закладів (ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет” (м. Слов'янськ), ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”).

**Наукова новизна дослідження** полягає в тому, що

– *уперше* обґрунтовано теоретичні засади соціально-педагогічної роботи в процесі реформування дитячого будинку як соціального інституту інтернатних закладів, обґрунтовано методологію багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків на основі комплексу соціальних програм в широкому полі взаємодій та взаємовиявів, що реалізуються на державному, регіональному та локальному рівнях; розроблено модель багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи в умовах трансформації інституту дитячих будинків; визначено принципи побудови та функціонування розробленої системи; визначено тенденції розвитку дитячого будинку як закономірно трансформаційного соціального інституту захисту сирітства, що має у своїй діяльності реалізувати ідеологію замісної сімейної турботи для забезпечення єдності процесів соціального розвитку й виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; схарактеризовано роль соціального педагога як провідного суб'єкта соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків;

– *удосконалено* форми та методи соціально-педагогічної діяльності в інтернатних закладах освіти, науково-методичне забезпечення виховної, соціально-педагогічної роботи у дитячих будинках, механізми визначення освітніх та соціальних послуг в умовах модернізації інституту захисту дитинства й сім'ї; форми та методи професійної підготовки та перепідготовки фахівців, які здійснюють соціально-педагогічну роботу в закладах для сиріт;

– *подальшого розвитку набули:* наукові положення щодо феномену дитинства, соціокультурних характеристик дитинства як складного суспільно-педагогічного феномену та особливої форми культурно-історичного буття; про феноменологію „дитинства без сім'ї”, сирітства, соціального сирітства, понятійно-категоріальна система проблеми соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами, зокрема поняття, які розглядають сутнісні характеристики особистості дитини-сироти та наслідки сирітства („дитинство”, „сім'я”, „криза сім'ї”, „дитинство без сім'ї”, „сирітство”, „дитина, позбавлена батьківської опіки”, „соціальна сирота”, „сімейна дезадаптація”, „батьківсько-дитячі стосунки”, „батьківське відчуження”; поняття, які віддзеркалюють сутність проблеми дітей, які виховуються поза сім'єю („соціальне виховання в дитячому будинку”, „соціально-виховне середовище”, „соціально-виховний простір дитячого будинку”, „дитячий будинок як осередок виховання і життєдіяльності дитини-сироти, науково-методичний центр соціально-педагогічної підтримки прийомних, фостерних сімей тощо”; поняття, які віддзеркалюють сутність системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами („державна соціальна політика, щодо соціально-правового захисту дитинства”, „трансформація інституту дитячих будинків”, „соціально-педагогічна підтримка”); системно-

комплексний інноваційний підхід до організації та реалізації соціально-педагогічної роботи в умовах трансформації інституту дитячих будинків.

**Практична значущість дослідження** полягає в готовності до впровадження в практику роботи дитячих будинків: розробленої загальної процедури створення багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з сиротами в дитячому будинку будь-якого типу засобами програм відповідного рівня (від державних до локальних програм конкретного закладу для сиріт); програми підготовки й перепідготовки фахівців соціально-педагогічної роботи з сиротами та діагностичного апарату для оцінки підготовленості студентів – майбутніх фахівців, діючих фахівців і волонтерів до роботи з сиротами в закладах замісної сімейної турботи; діагностичного інструментарію для оцінки сформованості особистісних ресурсів соціалізації вихованців дитячих будинків; кваліметричної процедури ефективності соціально-педагогічної роботи.

Результати дослідження можуть бути використані в практиці роботи всіх видів і типів дитячих будинків, інших організацій та закладів для дітей-сиріт з метою їхнього соціального розвитку, виховання, освіти, соціалізації відповідно до ідеології захисту сім'ї й дитинства. Інноваційні моделі соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами можуть бути використані органами влади, самоврядування всіх рівнів неурядових громадських організацій і рухів, Центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, іншими закладами соціально-педагогічного спрямування під час розробки регіональних, локальних соціальних програм, проектів, планів та заходів у сфері соціально-педагогічної роботи з сиротами. Матеріали дисертації можуть бути застосовані у процесі професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів, вихователів інтернатних закладів у вищих навчальних закладах різного рівня акредитації, у системі підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

**Упровадження результатів дослідження.** Основні результати дисертації впроваджено в практику роботи Донецького дитячого будинку № 1 (довідка про впровадження № 511/ 02 від 18.05.2013), Краматорського дитячого будинку „Антошка” Донецької області (довідка про впровадження № 312 від 04.05.2013), Дитячого будинку м.Ровеньки Луганської області (довідка про впровадження № 197/1 від 29.04.2013); Слов'янського дитячого будинку „Топольок” Слов'янської міської ради Донецької області (довідка про впровадження № 172/1 від 12.05.2013), Слов'янської загальноосвітньої школи-інтернату I – III ст. для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (довідка про впровадження № 96 від 15.05.2013); Луганського обласного дитячого будинку № 1 (довідка про впровадження № 115/1 від 06.05.2013), центрів соціальних служб у справах дітей, сім'ї та молоді м. Слов'янська (довідка про впровадження № 310/1 від 20.05.2013), м. Артемівська (довідка про впровадження № 341 від 24.05.2013), м. Сімферополь (довідка про впровадження № 659/01-09/01 від 05.06.2013); у навчальний процес ДВНЗ „Донбаський

державний педагогічний університет” (м. Слов’янськ) (довідка про впровадження № 342/1, від 06.06. 2013); ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (довідка про впровадження № 402/1 від 08.06.2013).

**Особистий внесок автора у роботі, опублікованій у співавторстві,** полягає у визначенні особливостей соціального становлення дитини-сироти дошкільного віку та розробка практичних матеріалів на допомогу педагогам інтернатних освітніх закладів.

**Апробація та впровадження результатів дисертації.** Основні результати дослідження доповідалися на *Міжнародних педагогічних конгресах* „Теоретико-методичні засади передшкільної освіти в сучасному освітньому просторі” (Миколаїв, 2012), „Розвиток особистості в сучасному медіа-просторі” (Луганськ, 2013), на науково-методичних і науково-практичних конференціях, семінарах різного рівня – *Міжнародних*: „Інновації та перспективи розвитку дошкільної освіти України і Росії” (Переяслав-Хмельницький, 2012), „Дошкольное образование в современном изменяющемся мире: теория и практика” (Чита, Росія, 2012), „Сучасні соціально-гуманітарні дискурси” (Дніпропетровськ, 2012), „Розвиток особистості в умовах трансформації суспільства” (Київ, 2012), „Інноваційні процеси в освітньому просторі: доступність, ефективність, якість” (Луганськ, 2012), „Современное образование и воспитание: тенденции, технологии, методики” (Могильов, Білорусь, 2013), „Преимственность между дошкольным и начальным образованием в условиях введения федерального государственного образовательного стандарта” (Таганрог, Росія, 2013), „Проблеми та перспективи педагогіки і психології у сучасному суспільстві” (Київ, 2013), „Иновационные процессы на производстве и в профессиональном образовании: теоретический и компетентностный аспект” (Первоуральск, Росія, 2013), „Наука XXI століття: відповіді на виклики сучасності” (Херсон, 2013); *Всеукраїнських*: „Психолого-педагогічній та соціальній супровід дитини дошкільного віку” (Слов’янськ, 2010), „Психолого-педагогічні засади діяльності вчителя: історія, теорія, практика” (Херсон, 2011), Всеукраїнського круглого столу „Психолого-педагогічне забезпечення соціальної мобільності сучасної молоді: реалії та перспективи” (Київ, 2012), „Інноватизація професійної підготовки майбутніх фахівців соціально-педагогічної сфери” (Одеса 2013), обласній науково-практичній конференції „Захист прав дітей: стан, перспективи, розвиток” (Горлівка, Донецька область, 2011); науково-практичному круглому столі „Профілактика соціального сирітства в суспільстві: кращі практики в соціальній політиці” (Харків, 2013); *науково-методичних семінарах* та звітних наукових конференціях ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет” (м. Слов’янськ) упродовж 2009 – 2013 рр. Ключові положення дослідження обговорювалися та набули позитивної оцінки на засіданнях кафедри дошкільної освіти та соціальної педагогіки (2009 – 2011 рр.), кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи (2011 – 2013 рр.)

ДВНЗ „Донбаський державний педагогічний університет” та кафедри дошкільної та початкової освіти ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (2009 – 2013 рр.).

**Публікації.** Теоретичні положення, висновки та рекомендації дисертаційної роботи знайшли відображення в 34 опублікованих роботах, із них 20 статей у наукових фахових виданнях України, 12 статей у журналах і збірниках матеріалів конференцій, 1 монографія одноосібна, 1 монографія колективна.

**Матеріали кандидатської дисертації „Особливості соціалізації дітей-шести-семи років в різних умовах життєдіяльності”, захищеної у 2004 році зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка, у тексті докторської дисертації не використовувалися.**

**Обсяг і структура дисертації.** Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (637 найменувань, з них 15 – іноземною мовою) і 20 додатків на 86 сторінках. У роботі вміщено 14 таблиць, 16 рисунків. Загальний зміст дисертації становить 522 сторінок.

### ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано вибір та актуальність теми дисертації; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, теоретико-методологічні засади, методи дослідження; сформульовано основні положення концепції дисертаційної роботи, розкрито новизну й практичну значущість одержаних результатів; подано інформацію про апробацію та впровадження результатів наукового пошуку.

У першому розділі – **„Дитяче сирітство як феномен сучасного суспільства”** – розкрито понятійно-категоріальний апарат дослідження; визначено ступінь розробленості проблеми дитячого сирітства в педагогічній, психологічній і соціально-педагогічній літературі; обґрунтовано авторське трактування сутності феномену дитячого сирітства.

З урахуванням положень тезаурусного підходу (В. Луков) понятійно-категоріальний апарат дослідження представлено трьома взаємопов'язаними блоками понять і категорій: 1) поняття, які розглядають сутнісні характеристики особистості дитини-сироти та наслідки сирітства („дитинство”, „сім'я”, „криза сім'ї”, „дитинство без сім'ї”, „сирітство”, „дитина, позбавлена батьківської опіки”, „соціальна сирота”, „сімейна дезадаптація”, „батьківсько-дитячі стосунки”, „батьківське відчуження”; 2) поняття, які віддзеркалюють сутність проблеми дітей, які виховуються поза сім'єю („соціальне виховання в дитячому будинку”, „соціально-виховне середовище”, „соціально-виховний простір дитячого будинку”, „дитячий будинок як осередок виховання і життєдіяльності дитини-сироти”; 3) поняття, які віддзеркалюють сутність системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами („державна соціальна політика, щодо соціально-пра-

вового захисту дитинства”, „перспективне та безпечне дитинство”, „соціально-педагогічна підтримка”, „соціально-педагогічне мислення фахівця” (Н. Палієва).

Теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми дослідження засвідчує існування різних підходів до розкриття феномену дитинства загалом та феномену дитячого сирітства зокрема. У межах *соціології дитинства* дитина розуміється як соціальний суб'єкт, наголошується на множинності дитинства та дитячого світу (І. Кон). У *культурологічній теорії дитинства* акцентовано увагу, по-перше, на створенні дітьми як активними суб'єктами взаємодії власного культурного простору (Л. Виготський, У. Корсаро), по-друге, на вплив соціально-економічних та соціокультурних чинників на процеси соціалізації дітей. Дитинство розглядається також як особливий соціокультурний простір, який формується не тільки дітьми та їхніми практиками, але й іншими агентами (дорослими, державою) під впливом різних мікро-, макро- і мегачинників, які мають свої змістові прояви в дитячих практиках і *peer cultures* (Г. Саган).

Криза сім'ї як основного інституту захисту дитини (погіршення умов життєдіяльності, руйнування моральних цінностей та виховного потенціалу сім'ї, диверсифікація типів сім'ї тощо) в сучасних соціокультурних умовах розвитку суспільства, сімейна дезадаптація та відчуження дитини від суспільства зумовлює загострення проблеми „дитинство без сім'ї”, сирітства, соціального сирітства, прихованого соціального сирітства.

Урахування наукових положень щодо категорій „соціальний простір”, „соціальне середовище” (І. Демакова, І. Чепуришкін), методологічних засад середовищного (В. Бочарова, Ю. Мануйлов, Н. Селіванова) та соціокультурного (М. Мід, П. Сорокін, Г. Чернов) підходів зумовило визначення *соціально-виховного простору дитячого будинку* як складного соціально-педагогічного феномену, який характеризується як чинник гуманізації життєдіяльності його вихованців, процес набуття дітьми-сиротами досвіду міжособистісної взаємодії, орієнтований на засвоєння ними загальнолюдських та особистісних цінностей, науково-методичний центр інноваційної виховної діяльності у вирішенні проблем сирітства засобами „вторинної сім'ї”. Відповідно *соціально-виховне середовище дитячого будинку* розглядається як педагогічно організоване оточення й довкілля дитини, близьке до сімейного, включене в процес її соціального виховання через створення умов для набуття нею позитивного соціального досвіду.

Аналіз наукової літератури, практики виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах різного типу з урахуванням положень завданнево-вікового підходу (А. Бобильова, Т. Бурлакова, Н. Іванова, А. Капська, А. Мудрик, І. Пеша, В. Сластьонін та ін.), положень психології сирітства (А. Прихожан і Н. Толстих та ін.) зумовив виокремлення низки соціально-психолого-педагогічних проблем таких дітей: емоційна та соціокультурна депривація, погана спадковість відносно наркоманії,



алкоголізму, психічних захворювань батьків, що впливає на стан здоров'я; проблеми з особистісною ідентифікацією, обмеженість кола спілкування; регламентація проведення часу, відсутність свободи вибору, відсутність соціальних навичок організації власного життя, негативна „Я-концепція”, нездатність адаптуватися до нових обставин, порушення статевої орієнтації, низький рівень самоповаги, відсутність базової довіри до світу, інтелектуальна пасивність. Провідними шляхами вирішення зазначених проблем слід визнати соціальний супровід у межах клієнто-зорієнтованого підходу, реалізації ідей компенсаторики з використанням засобів соціально-психологічної терапії, трансформація інституціалізованих та неінституціалізованих форм системи захисту та підтримки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Утвердження в державній сімейній політиці філософії партнерства держави та сім'ї, деінституціалізація дітей-сиріт, виведення дітей-сиріт із закладів інтернатного типу шляхом упровадження альтернативних сімейних форм виховання (приймона, замісна сім'я, дитячі будинки сімейного типу) (Г. Бевз, А. Калініна, Г. Лактіонова, Ж. Петрочко та ін.) зумовлює впровадження в системі захисту та підтримки дітей-сиріт моделей перспективного та безпечного дитинства (Ю. Крупнов), замісної сімейної турботи, патронатного виховання, що створює передумови для *соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт* як системи заходів суб'єктів соціально-педагогічної роботи, спрямована на виявлення, визначення та вирішення проблем дитини з метою реалізації та захисту її прав на перспективне та безпечне дитинство, провідними напрямками якої є медико-психологічна, організаційно-комунікативна, соціально-правова та соціально-педагогічна допомога вихованцям дитячих будинків. Система соціально-педагогічної підтримки дитинства передбачає ефективну допомогу дітям і сім'ям групи ризику; комплексну допомогу дітям-інвалідам і їхнім сім'ям; розвиток сімейних форм життєвого устрою, соціальну адаптацію сиріт-випускників інтернатних закладів.

Сучасна теорія та практика захисту та підтримки дітей-сиріт репрезентує різні інноваційні форми такої роботи, що ґрунтуються на нормативній теорії дитячого будинку сімейного типу (О. Мороз, Г. Постолок, Т. Семигіна, О. Шипіленко), класичній теорії влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в дитячих будинках сімейного типу (В. Москалюк), що передбачає такі форми, як сімейну, інтернатну, квазі-сімейна (влаштування дітей у сім'ю зі збереженням державної підтримки); теорії професійного виховання як виду влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки (О. Свіжа) (назване батьківство, державне піклування, змішаний тип, професійне (фостерне) виховання). Отже, загальним орієнтиром реформування інституту дитячих будинків визнається деінституціалізація цієї системи, реалізація ідей замісної сімейної турботи як альтернативи державної опіки, що вимагає підвищення ефективності діяльності органів опіки та піклування;

функціонування системи уповноважених служб, інституту соціального патронату й системи влаштування дітей у замінній сім'ї; трансформація інтернатних закладів у заклади з надавання послуг патронатного виховання; наявність регіональних і локальних проєктивних моделей соціально-психолого-педагогічної підтримки дітей-сиріт.

На підставі сучасних наукових підходів до соціалізації особистості (Г.Андрєєва, Н.Голованова, І.Зверева, А.Капська, А.Ковальова, І.Кон, А.Мудрик, І.Рогальська, С.Савченко, С.Харченко та ін.), соціалізаційних норм та траєкторій (А.Ковальова, С.Чернишов), особливостей соціального розвитку та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки (Г.Бєвз, І.Дубровіна, Л.Канішевська, Ж.Петрочко, І.Пєша, А.Прихожан, Л.Славіна, Н.Толстих та ін.), визначено особливості соціалізації дітей-сиріт: залежність від набутого адаптаційного потенціалу в доінтернатний період, від типу влаштування дітей (інтернатний заклад, структура сімейної системи замінної турботи), орієнтація на найближчі життєві перспективи. Доведено необхідність подолання негативної спрямованості системи експектацій, що зумовлює ставлення до дітей-сиріт як до представників специфічної соціальної групи, а не як до окремих особистостей, реалізації завдань деінституалізації соціалізаційних процесів шляхом улаштування сиріт у замінні сім'ї, подоланні міжвідомчих бар'єрів, формального підходу в діяльності працівників дитячих будинків.

Головною фігурою соціально-педагогічної роботи із дітьми-сиротами є соціальний педагог, який володіє соціально-педагогічним мисленням фахівця-новатора, здатного ефективно організовувати свою роботу в дитячому будинку на пріоритетах особистісно-соціально-діяльнісного підходу в реалізації державної, регіональної та локальної сімейно-дитячої політики

У сучасних умовах реформування системи соціального захисту та підтримки дітей-сиріт дитячий будинок є закладом, у якому, з одного боку, здійснюється нормальний процес соціалізації дітей-сиріт відповідно до типової для певного віку соціально-педагогічної ситуації розвитку на підставі оптимального вирішення завдань вікового розвитку, а з іншого, – ведеться робота з нівелювання та корекції тих чи тих відхилень у соціалізації дітей-сиріт, які пов'язані з явищами сімейно-батьківської депривації та недоліками інтернатного виховання.

У другому розділі – **„Теоретико-методичні засади соціально-педагогічної роботи в процесі реформування дитячого будинку”** – визначено теоретичні засади організації соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку, схарактеризоване нормативно-правове забезпечення цієї роботи, розкрито поліфункціональність діяльності соціального педагога як провідного суб'єкту відповідної роботи з дітьми-сиротами в умовах дитячого будинку

Дитячий будинок є центром соціально-педагогічної роботи з вирішення соціальних проблем його вихованців, який упроваджує стратегії реалізації

соціально-педагогічної діяльності (залучення вихованця дитячого будинку до соціуму; педагогізація середовища дитячого будинку; оптимізація взаємодії вихованця із середовищем); діалектична єдність яких відображає сутнісні характеристики й інтегрований зміст соціально-педагогічної роботи, а також забезпечує „єдність” дитячого будинку із „зовнішнім світом”.

Напрями соціально-педагогічної роботи з вихованцями (адаптація, реабілітація, мобілізація, компенсація, профілактика, корекція, стабілізація, контроль, пропаганда, просвітництво й ін.) визначаються такими функціями діяльності дитячого будинку, як інтегративно-освітня, адаптивно-корекційна, експресивно-мобілізувальна, контрольовано-селекційна, реабілітаційно-розвантажувальна, захисно-профілактична.

Соціально-педагогічна робота в дитячому будинку здійснюється з урахуванням таких рівнів, як державний, регіональний, територіальний, інституційний, міжвідомчий, міжінституційний, міжорганізаційний, серед яких інституційний рівень (власне діяльність дитячих будинків) постає як системоутворювальний.

Суб'єкти соціально-педагогічної роботи (директор дитячого будинку, заступник директора дитячого будинку, психологи, соціальні педагоги, соціальні робітники, юристи й органи, які беруть участь у самоуправлінні (піклувальна рада, учнівський комітет, соціальна комісія тощо), вихователі, педагогічні працівники, фахівці, які виконують управлінські функції стосовно дітей, дитячих об'єднань, гуртків у системі позанавчальної роботи, інші фахівці закладу та особи, офіційно визнані опікунами (піклувальниками), батьки-вихователі; діти) використовують у своїй діяльності, відповідний арсенал загальних та специфічних технологій соціально-педагогічної роботи (діагностування, оцінювання, прогнозування, моделювання, проектування, програмування, планування, реалізація цілей і ціннісних орієнтацій, здійснення зворотного зв'язку й інформаційне забезпечення; вирішення завдань соціально-педагогічної адаптації вихованців і їхньої реабілітації, соціально-педагогічної профілактики й компенсації, соціально-педагогічної корекції та стабілізації, просвітництва та пропаганди й ін.) у межах таких *моделей соціально-педагогічної роботи* як супровід та підтримка розвитку дітей-сиріт, мотиваційне програмно-цільове управління соціальним розвитком особистості вихованця дитячого будинку (В. Шишова), організація роботи з вихованцями дитячого будинку на принципах родинного устрою. (А. Шахманова), а також моделі групи реалізації функцій соціально-педагогічної діяльності: діагностичної, прогностичної, комунікативної, вирішення конфліктів, соціально-профілактичної та реабілітаційної.

З урахуванням загальних положень соціальної педагогіки щодо сутності та функцій діяльності соціального педагога (І. Ліпський, Н. Сейко та ін.), характеристик діяльності фахівців соціальної сфери та соціальних педагогів за

рубежем (Л. Ваховський, Л. Віннікова, А. Кулікова, М. Галагузова та ін.), поліфункціональності соціально-педагогічної роботи у закладах для дітей-сиріт визначено, що соціальний педагог дитячого будинку – штатний і позаштатний, офіційний чи добровільний провідний суб'єкт соціально-педагогічної роботи, покликаний завжди репрезентувати інтереси дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, розкрити назустріч цим інтересам і потребам потенціал соціуму, різних інститутів суспільства, інтегрувати різноманітні суспільні впливи щодо забезпечення їхньої доцільності на конкретному особистісному рівні вихованця дитячого будинку інтернатного або сімейного типу.

Головним предметом діяльності соціального педагога дитячого будинку є активізація й інтеграція соціально-культурних і соціально-педагогічних функцій і впливів суспільства на соціалізацію його вихованців.

*Рольовий репертуар* соціального педагога включає такі ролі, як посередник, громадський діяч, експерт, конфліктолог, духовний наставник, аніматор, соціальний терапевт (В. Бочарова, М. Гур'янова та ін.), які визначають і його *функції*: аналітико-діагностична; прогностична; організаційно-комунікативна; корекційна; координаційно-організаційна; посередницька, функція соціально-педагогічної підтримки та допомоги; охоронно-захисна; психотерапевтична; соціально-профілактична (І. Зверева, Л. Коваль, Л. Міщик, С. Хлебик).

У межах своєї компетенції соціальний педагог сприяє процесу еволюції дитячого будинку на теренах його розвитку від закладу для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківської опіки, інтернатного типу, до закладу сімейного типу всіх його форм (державних, комунальних, власних) і видів (непрофесійна сім'я, професійна сім'я). У такий спосіб соціальний педагог здійснює стратегічне завдання своєї діяльності, яке пов'язане з реалізацією державної сімейної політики як нормативно-правової підстави подолання всіх видів сирітства дітей, захисту їхніх прав.

Робота соціального педагога з реалізації зазначених стратегічних завдань наповниться конкретним змістом залежно від того, до якої моделі модифікованого дитячого будинку належить той заклад, у якому він діє (дитячий будинок-центр соціальної служби; дитячий будинок патронатного виховання; дитячий будинок – центр психолого-педагогічного супроводу замісної сім'ї й ін.) і забезпечується використанням адекватних методико-технологічних моделей узагальненого рівня (сімейних форм заміщення, психолого-педагогічної підтримки або супроводу непрофесійної чи професійної сім'ї, патронатного виховання, попередження соціального сирітства й т. ін.) на підставі державних чи регіональних науково обґрунтованих програм улаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки.

Нормативно-правове забезпечення соціально-педагогічної роботи у дитячому будинку спирається на положення Конвенції про права дитини, Конституції України, Законів України „Про охорону дитинства”, „Про

забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” та ін. Принципові зрушення у реформуванні досліджуваних процесів пов’язані із реалізацією завдань Концепції державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки.

Таким чином, соціально-педагогічна робота у дитячих будинках планується та здійснюється відповідно до перспективних шляхів розвитку системи дитячих будинків – від закритого закладу інтернатного типу до відкритого закладу – центру інноваційної роботи з дітьми сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, і в кінці – до дитячого будинку сімейного типу та прийомній сім’ї. Безумовним пріоритетом соціальної політики в Україні є улаштування дитини-сироти в замісну сім’ю. Факт трансформації дитячого будинку інтернатного типу в дитячий будинок замісної сім’ї відображає курс на деінституалізацію влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, оскільки деінституалізація означає створення умов для виховання й проживання дітей поза закладом, а реалізація політики деінституалізації передбачає максимально можливе виведення дітей із закладу інтернатного типу.

У третьому розділі – „**Теоретико-методологічні засади моделювання багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків**” – розкрито методологію моделювання та концептуальні засади зазначеної системи, представлено модель системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків.

З урахуванням теоретичних засад соціального проектування (П. Бергер, М. Вебер, В. Луков), педагогічного проектування (В. Докучаєва та ін.), загальних вимог до моделювання в науковому пізнанні й педагогічній діяльності (О. Дахін, В. Штофф та ін.) процес моделювання багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в дитячому будинку представлено як сукупність таких аналітико-синтетичних дій: характеристика методологічних підходів згідно із завданнями досліджуваного процесу, системологія принципів побудови та функціонування системи соціально-педагогічної роботи; моделювання конструкта системи соціально-педагогічної роботи.

Згідно із системним підходом соціально-педагогічна робота у дитячому будинку є складною відкритою багаторівневою соціальною системою з різноманітними горизонтальними та вертикальними зв’язками, системною динамічністю та здатністю до саморозвитку та самоуправління.

Використання системної методології в єдності системного, діяльнісного, синергетичного, полісуб’єктного підходів дозволило визначити такі підсистеми (субмоделі) змодельованої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в дитячому будинку: модель відкритої системи дитячого будинку,

концептуальну модель системи соціально-педагогічної роботи; модель програмно-цільового управління інноваційним розвитком досліджуваної системи; модель параметрів такої системи, що забезпечують соціалізацію особистості; модель структури системи соціально-педагогічної роботи; модель загальних технологій соціально-педагогічної роботи. Така загальна модель є відкритою для залучення й інших підструктур, необхідність яких виникає під час реалізації процесів розвитку, трансформації дитячих будинків.

У дослідженні виокремлено принципи побудови та функціонування системи інноваційної соціально-педагогічної роботи з вихованцями дитячого будинку (Таблиця 1).

Таблиця 1

**Принципи побудови та функціонування багаторівневої системи  
інноваційної соціально-педагогічної роботи з вихованцями дитячого  
будинку**

Принцип	Теоретична сутність принципу і специфіка його емпіричного складника
Коеволюційної інноватики	Філософія управління соціальними системами, адекватна стану сучасного суспільства, яке втратило стабільність і знаходиться в процесі постійного руху та непередбачуваних змін, які дозволяють вирішувати кризові ситуації в суспільстві некатастрофічним чином Своєчасна адаптація традиційної системи соціально-педагогічної роботи з вихованцями дитячого будинку, що склалася в нових суспільних умовах шляхом її переведення в нові якісні інноваційні стани природної еволюції інституту дитячих будинків
Конкретності	Філософія мисленнєво-конкретизованого віддзеркалення взаємопов'язаних систем у сукупності всіх своїх сторін і зв'язків Емпірика перетину адміністративно-нормативних й інноваційно-проектних шляхів розвитку інституту дитячих будинків і систем соціально-педагогічної роботи в ньому з сиротами
Акмеологічний (у синергетичній інтерпретації)	Філософія самоорганізації будь-якої соціальної системи (індивідууму зокрема), досягнення нею максимального вдосконалення в процесі саморозвитку як рух через відносні локальні акме до абсолютно глобального акме Функціонування системи соціально-педагогічної роботи як системи максимальної стійкості (максимального вдосконалення) шляхом самоорганізації всіх її компонентів

Суб'єкта діяльності	Теорія суб'єкта діяльності як інтегруючої, централізуючої, координуючої інстанції діяльності, яка має механізм саморегуляції. Емпірична спрямованість соціально-педагогічної роботи на забезпечення найбільш повного й такого, що задовольняє особистість сироти самовираження в життєдіяльності дитячого будинку під управлінням компетентних фахівців
Потенційного і актуального	<p>Методологічний орієнтир на резерви, можливості соціальної системи і, насамперед, особистості, які можуть і повинні реалізуватися в майбутньому нею самою або за акмеологічної підтримки</p> <hr/> <p>Практико-діагностичний орієнтир на етапі акмеологічної підтримки суб'єктів системи соціально-педагогічної роботи, яка спрямовує на їхню рефлексію як на самостійні способи множення особистісних потенціалів</p>
Моделювання	<p>Методологічний орієнтир на розбудову концептуальних, змістових прогностичних моделей соціальних систем, функціонування яких визначається великою кількістю зовнішніх і внутрішніх чинників</p> <hr/> <p>Емпіричний орієнтир розгляду системи соціально-педагогічної роботи з вихованцями дитячих будинків як системи, що передбачає (містить) процедуру моделювання, де в якості її основних елементів, у першу чергу, слугують її суб'єкти, які відіграють визначальну роль у цілепокладанні, організації, функціонуванні, ресурсозабезпеченні й інноваційно-акмеологічному значенні</p>

Використання зазначених методологічних підходів та принципів моделювання системи соціально-педагогічної роботи з сиротами дозволяє збудувати таку систему роботи, яка (згідно з В. Мерліним) створює навколо дитини максимально багату зону невизначеності, що уявляє можливість вільного вибору шляхів самостворення, і є утворенням середовища, яке забезпечує соціалізацію особистості.

Серед субмоделей системи соціально-педагогічної роботи особливе значення має структурна модель, що включає *провідні завдання* досліджуваного процесу (забезпечення соціального розвитку дитини; попередження та локалізація деприваційних впливів; надання комплексної соціально-психолого-педагогічної допомоги та підтримки; корекція соціального розвитку дітей та їх реабілітація); *зміст напрямів соціалізації дітей-сиріт* (соціальна адаптація,

інтеграція, профілактика, реабілітація, ресоціалізація, соціально-культурна анімація), *програму соціально-педагогічної роботи* із забезпечення соціалізації дітей-сиріт (стратегічний, тактичний та оперативний рівні), *технології реалізації програми як сукупності методів, прийомів, засобів та форм*.

Запропонована структурна модель є адресною (спрямована на конкретну дитину), гуманістичною, особистісно зорієнтованою (здійснюється на підставі складання програм індивідуальної допомоги), локально обмеженою (обмежена тим проміжком часу, протягом якого вирішується проблема дитини), неперервною і планованою (відображено програмою забезпечення соціалізації), діагностичною (здійснюється за допомогою вивчення особистості дитини й оточуючого її середовища); відображає сукупність усіх операціональних дій організаційно-педагогічного та технологічного (технологічне забезпечення на підставі комплексу методів, прийомів, засобів і форм) планів, які збагачують та доповнюють один одного.

Визначення теоретико-методологічних засад, принципів моделювання, змістовного наповнення субмоделей досліджуваної системи дозволили обґрунтувати *модель багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з сиротами в дитячому будинку*, що складається з базових та додаткових компонентів. До базових компонентів моделі системи належать: цільовий, діяльнісний складники та організаційна структура.

На підставі алгоритму створення „дерева цілей”, технології цілепокладання SMART визначено, що **цільовий складник** містить *стратегічну мету* (максимально можливе забезпечення потреб (прав) кожної дитини-сироти шляхом участі в реалізації державно-регіональних Програм профілактики соціального сирітства, захисту прав дитини, підтримки сімей, сімейного влаштування та виховання дітей, які потребують суспільно-державної підтримки), *стратегічні завдання* (участь в отриманні допомоги та підтримки батьків, що забезпечують їх можливість незалежним чином виконати власні батьківські обов'язки та задовольнити індивідуальні потреби власних дітей; участь в прийнятті та реалізації комплексних заходів, спрямованих на захист дитинства від жорсткого звернення, насилля та зневаги як у сімейному оточенні, так і поза ним; сприяння існуючим формам офіційної опіки в забезпеченні максимально можливого розвитку кожної дитини, а також її успішну соціальну інтеграцію в доросле життя); *операційну мету* (надання комплексної соціально-психолого-педагогічної допомоги вихованцю дитячого будинку у забезпеченні його соціального розвитку на підставі організації взаємодії трьох секторів сучасного громадянського суспільства в системі соціального захисту дитинства-сирітства); *оперативні завдання* (надання соціалізаційної допомоги; надання допомоги в засвоєнні соціокультурного досвіду; створення умов щодо самореалізації в суспільстві); *тактичні мету і завдання* (засоби реалізації



стратегічних і оперативних цілей і задач, які за своїм змістом залежать від можливостей конкретних суб'єктів СПР первинного рівня).

У **діяльнісному складнику** виокремлено ієрархічну тривірневу (системний, функціональний і операційний) підсистему відповідних видів діяльності (основної, допоміжної й управлінської). Ураховано, що соціально-педагогічна діяльність розглядається як різновид адресної професійної діяльності, яка спрямована на надання допомоги дитині в процесі її соціалізації, засвоєння нею соціокультурного досвіду, так і створення умов щодо її самореалізації в суспільстві.

*Вищий (системний) рівень* включає такі види діяльності, як основна, допоміжна та управлінська. У свою чергу основна діяльність на цьому рівні системи соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт позначена як „стратегічна діяльність” („діяльність сприяння”, Програма захисту потреб дитини), допоміжна – як діяльність у наданні комплексної соціально-психолого-педагогічної допомоги вихованцю щодо забезпечення його соціального розвитку, управлінська забезпечує узгодженість основної та допоміжної діяльності.

*Функціональний рівень* діяльнісного складника пропонованої системи передбачає аналіз ресурсної бази, стратегічне планування діяльності з урахуванням детального ситуаційного аналізу та результатів консультацій із ключовими зацікавленими суб'єктами (сторонами), профілактику сімейного неблагополуччя, різних форм насилля тощо (основна діяльність); участь у розробці та здійсненні комплексних програм індивідуальної (адресної) психологічної, реабілітаційної та корекційної допомоги дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківської опіки; участь у забезпеченні працевлаштування сиріт з наданням інформації, професійної консультації, послуг з професійної підготовки та перепідготовки; участь у реалізації програм соціально-трудової реабілітації дітей-сиріт; інформування громадськості про проблеми соціального розвитку дітей-сиріт; залучення випускників дитячих будинків до волонтерської діяльності з дітьми-сиротами тощо (допоміжна діяльність); узгодження діяльності усіх суб'єктів соціально-педагогічної роботи, створення варіативних моделей діяльнісного складника системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами, створення робочого органу (гнучкого організаційно-методичного колективу, групи, комітету тощо для об'єднання зусиль членів колективу дитячого будинку з реалізації відповідної діяльності), організація діяльності на основі внутрішнього операційно-стратегічного й організаційного планування, прогностичне регулювання моделі та ін.. (управлінська діяльність).

*Операційний рівень* діяльнісного складника розробленої системи включає стандартизацію існуючих і новостворених послуг у задоволенні потреб дітей, моніторинг і оцінку ефективності соціальних послуг, кваліметрію як стандарт діяльності кожної суб'єктної й управлінської структури системи соціально-педагогічної роботи в умовах дитячого будинку.

**Організаційна структура** містить дві підсистеми: відкриту систему дитячого будинку на шляху трансформації інституту захисту сирітства; систему повноважень і відповідальності у дитячому будинку.

До додаткових компонентів системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в дитячому будинку належать такі: *концептуальна модель* системи соціально-педагогічної роботи, в якій дитячий будинок розглядається не в якості замкнутого державного закладу інтернатного типу, а в якості відкритого для реформування та модернізації соціального інституту замісної сімейної турботи; *принципи* побудови та функціонування системи соціально-педагогічної роботи з вихованцями дитячого будинку. У цілому базовий та додатковий компоненти розробленої системи утворюють підґрунтя для визначення науково-методичної компоненти основних елементів інноваційної діяльності, моделі програмно-цільового управління розвитком соціально-педагогічної роботи, моделі структури відповідної системи, моделі загальних технологій соціально-педагогічної діяльності; моделі параметрів системи соціально-педагогічної роботи, що забезпечують успішну соціалізацію особистості.

На етапі моделювання системи соціально-педагогічної роботи з сиротами було досліджено можливі ризики, пов'язаних з реформуванням системи замісної турботи, до яких віднесено: невиправдане переміщення дітей у різні інтернатні заклади, закриття інтернатних закладів, низька ефективність процесу повернення дитини у сім'ю внаслідок дії об'єктивних та суб'єктивних чинників.

У четвертому розділі – **„Експериментальне дослідження впровадження багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків”** – схарактеризовано полікритеріальний підхід до оцінки ефективності системи соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку, описано процедуру дослідно-експериментальної роботи, представлено методичне забезпечення впровадження багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку в умовах його реформування.

Згідно з моделлю багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи якість її функціонування має оцінюватись через сукупність таких груп критеріїв: *якість цілепокладання* (очікуваний результат), *якість організаційної структури*, яка забезпечує оптимальну життєдіяльність дітей в умовах трансформації інституту дитячих будинків та стабільне функціонування всіх суб'єктів соціально-педагогічної роботи у їх тісному взаємозв'язку та *якість результату соціально-педагогічної роботи*, що проявляється у рівні соціалізованості дітей-сиріт.

Відповідно до значення соціального педагога в цілісному процесі соціально-педагогічної роботи у дитячому будинку особлива увага була приділена оцінюванню стану рівня готовності соціальних педагогів до роботи з сиротами. На підставі аналізу діяльності соціального педагога з сиротами,

кваліфікаційної характеристики фахівця, професіографічного підходу і результатів експертної оцінки, проведеної серед працюючих з сиротами фахівців і викладачів університетів, було визначено *критерії підготовленості фахівців до соціально-педагогічної роботи з сиротами* (мотиваційно-вольовий, комунікативно-рефлексивний, когнітивний, дієво-практичний, особистісний) з відповідними показниками та рівнями – інтуїтивний, репродуктивний, творчо-репродуктивний, творчий.

На початковому етапі дослідно-експериментальної роботи було встановлено, що недостатній рівень підготовленості вихователів і соціальних педагогів до роботи з сиротами зумовлений тим, що спеціальної підготовки до роботи з сиротами не відбувається, як правило в дитячих будинках різних типів і школах-інтернатах працюють педагоги, в підготовці яких питанням роботи з дітьми-сиротами належної уваги не приділялося.

Оцінка ефективності соціалізації дітей у закладах для сиріт здійснювалася з урахуванням особливостей соціалізації дітей-сиріт протягом чотирьох вікових періодів (дошкільне дитинство – 3-6 років; дитинство молодшого школяра – 6-10 років; підліткове дитинство – 11-14 років; рання юність – 15-17 років), трьох часових періодів (доінтернатний, інтернатний і постінтернатний) і двох адаптаційних етапів (до умов замісної турботи та самостійного життя). З урахуванням теоретичних засад соціалізації дітей-сиріт та ресурсної теорії розроблено критерії (сформованість позитивної Я-концепції для сиріт дошкільного віку; сформованість ціннісних орієнтацій для сиріт молодшого шкільного віку; сформованість соціального досвіду для сиріт підліткового віку; сформованість комфортності для сиріт старшого шкільного віку), відповідні їм показники, діагностичний інструментарій (методи оцінки та інтерпретації результатів), рівні сформованості особистісних ресурсів дітей-сиріт (високий, середній, низький).

Дослідно-експериментальна робота з упровадження багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків проводилася на базі дитячих будинків Донецької та Луганських областей з урахуванням регіонального компоненту (М. Дарманський, В. Курило, І. Кононов, С. Савченко), створення відповідної *Регіональної Програми впровадження багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків*

Зазначена Програма створювалася і здійснювалася з урахуванням регіональної концепції, в якій віддзеркалюються, з одного боку конституційний принцип регіонального розподілу України, а з іншої, регіон в соціально-психологічному плані ототожнюється з феноменом „регіональний соціально-педагогічний простір”, структурною одиницею якого виступає регіональний інститут дитячих будинків. На основі регіональної програми розроблено

локальні програми, спрямовані на урізноманітнення змісту та форм соціально-виховної роботи з дітьми-сиротами.

Відповідно до завдань програми на місцевому рівні було створено міжвідомчу комісію з метою координації діяльності усіх владних структур, громадських організацій, бізнес-структур щодо забезпечення соціального захисту та підтримки дітей-сиріт.

Процес реалізації оперативної мети (надання комплексної соціально-педагогічної допомоги вихованцю у забезпеченні його соціального розвитку) і конкретних задач (соціалізаційна допомога, допомога у засвоєнні соціокультурного досвіду, створення умов для самореалізації) передбачав три етапи – *уточнення цільових груп, оцінка потреби в послугах і створення бази даних*. Увага приверталася до різних категорій: а) діти та члени їх сімей, які знаходяться в ситуації дитячого і сімейного неблагополуччя у зв'язку з проблемами сім'ї; б) діти, які проживають у ситуації дитячого і сімейного неблагополуччя, пов'язані з особливостями розвитку дитини; в) діти, які підлягають ризику втрати батьківської опіки; г) діти, що виховуються в закладах інтернатного типу, котрі можуть бути ре інтегровані у власні сім'ї або передані на виховання в альтернативні сім'ї; д) діти, які виховуються в закладах інтернатного типу, котрі не можуть бути реінтегровані у власні сім'ї або передані на виховання в альтернативні сім'ї і у яких є потреба в спеціалізованому догляді в малокомплектних закладах інтернатного типу та ін. Підсумком зазначених етапів стало створення в кожному регіоні мінімального переліку видів послуг, необхідних для вирішення поставлених завдань.

Важливим напрямком реалізації розробленої системи визначено *прийняття на місцевому рівні рішень про деінституалізацію* державної опіки над дітьми сиротами (скорочення об'єму догляду, що надається у великих інтернатних закладах і збільшення кількості та видів послуг сімейної підтримки, послуг із захисту дітей і з розміщення у сімейні форми соціальної опіки, збільшення закладів, що виступають альтернативою до великих інтернатних закладів). При цьому важливо акцентувати увагу на тому, що ресурси діючих закладів, які підлягали реструктуризації чи закриттю, реорганізувалися в інтересах дитини як користувача послуг.

Наступним напрямком реалізації розробленої системи визначено *аналіз структурованих характеристик персоналу*, який зайнятий сьогодні в системі соціальної підтримки дітей, прогностичну оцінку потреб регіону в персоналі, враховуючи роль і часті недержавних, в тому числі й комерційних організацій.

Управлінсько-методичні зв'язки і взаємодія з організаційно-адміністративним та установчим апаратом забезпечували успішність реалізації Програми профілактики сирітства та захисту прав дитини-сироти, що передбачає допомогу і підтримку батьків; захист дітей від соціального насилля; соціальну опіку і розвиток кожної дитини.

На рівні конкретного закладу розроблялися Програма розвитку психолого-педагогічної служби, використовувалися механізми гейткіпінга як „контролю на вході”. Соціально-педагогічна робота починалась з визначення інтересів дитини з самого початку роботи з нею та її сім'єю, а продовжувалася в ході індивідуального супроводу дитини („робота з конкретним випадком”).

Суттєве значення у межах конкретного закладу мало виокремлення номенклатури послуг: реабілітація – інтенсивні терапевтичні програми для дітей з інвалідністю і дітей з іншими особливими потребами, практична підтримка – максималізація прибутків, навчання батьків, розвиток батьківських навичок і знань, консультування (сімейна терапія), кризове втручання, міжвідомча взаємодія у наданні соціально-медичної допомоги сім'ям і дітям, профілактика відмов від новонароджених дітей, послуги у сфері репродуктивного здоров'я, послуги з улаштування у прийомні та інші види замісних сімей і надзвичайних обставинах або на короткий період.

Розроблено та впроваджено методичне забезпечення багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами, зокрема Програма соціально-педагогічної роботи з дошкільниками щодо формування у них позитивного „Я”, Програми з формування ціннісних орієнтацій молодших школярів в закладах для дітей-сиріт, Програма соціально-педагогічної роботи з сиротами-підлітками з формування у них соціального досвіду на підставі абілітаційного підходу,

Важливим напрямом експериментальної роботи було визначено цілеспрямовану підготовку педагогічних працівників інститут дитячих будинків до соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами. У зв'язку з цим розроблено і впроваджено Програми перепідготовки кадрів для уповноважених служб органів опіки і піклування у роботі з проблемною сім'єю (соціальному патронату над сім'єю), у захисті прав дітей, улаштуванні дитини на виховання у сім'ю, а також для перепідготовки фахівців з охорони дитинства, управлінських працівників органів місцевого самоврядування, органів виконавчої влади, що відповідають за організацію роботи з опіки і піклування над дітьми, підготовки прийомних батьків (усиновителів, опікунів, патронатних вихователів, матерів-вихователів та ін.).

На підставі аналізу результатів дослідно-експериментальної роботи зроблено висновок, що соціально-педагогічна робота з дітьми сиротами в умовах трансформації дитячих будинків у напрямку деінституалізації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, сприяє їхній успішній соціалізації. Порівняльний аналіз рівнів сформованості особистісних ресурсів соціалізації підтвердили ефективність запропонованої нами багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами (Табл. 1).

**Рівні сформованості особистісних ресурсів соціалізації  
(усереднені дані за всіма віковими категоріями і показниками) дітей-сиріт  
за результатами експериментальної роботи (%)**

Рівні	До експерименту		Після експерименту	
	Низький	33	36	32
Середній	53	46	50	50
Високий	14	18	18	32

Узагальнення результатів дослідження засвідчило, що в порівнянні з контрольними групами (КГ 42% і 48%) в експериментальних групах збільшилась кількість молодших школярів із середнім (ЕГ з 34% до 49%) та високим рівнем сформованості ціннісних орієнтацій (ЕГ з 18% до 30%). Серед школярів раннього юнацького віку збільшилася кількість з середніми (ЕГ з 53% та 56% та високими показниками (ЕГ з 16% до 32% респондентів) рівня відчуття комфортності. Старшокласники виявили орієнтацію не тільки на пристосування, але й на зовнішнє оточення, більш інтенсивне становлення образу Я в напрямку дорослості, здатність правильно визначати мотиви досягнення успіху в різних видах діяльності та в різних життєвих ситуаціях та співвідносити їх з результатами.

Підтвердження достовірності результатів дослідно-експериментальної роботи здійснювалося за допомогою Пірсона  $\chi^2$ . Отримано значущі відмінності на рівні 0,05 за усіма критеріями щодо рівнів сформованості позитивного „Я” дошкільників, ціннісних орієнтацій дітей молодшого шкільного віку, соціального досвіду підлітків, відчуття комфортності у сиріт юнацького вік (емпіричне значення критерію відповідно 6,072; 6,135; 6,109; 6,354).

Було також підтверджено гіпотезу про те, що головним суб'єктом соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в процесі трансформації дитячих будинків виступає соціальний педагог, який створює і реалізує в межах своїх компетенцій умови для успішної соціалізації дітей-сиріт, включений у систему спеціальної підготовки-перепідготовки до роботи з сиротами.

Результативність соціально-педагогічної роботи з сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків у цілому оцінювалася засобами соціально-педагогічного моніторингу, розробленого зокрема на підставі інструментарію освітнього моніторингу (Г. Єльнікова), зокрема за допомогою таких кваліметричних моделей, як модель діяльності дитячого будинку для сиріт (локальний рівень) та модель розвитку-трансформації інституту дитячих будинків у регіоні (регіональний рівень).

## ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та наукове вирішення проблеми дитячого сирітства, обґрунтовано шляхи його подолання засобами практичної інноваційної соціально-педагогічної роботи в умовах трансформації інституту дитячих будинків.

1. Аналіз теоретико-методологічних засад соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку показав, що, незважаючи на значну кількість проведених досліджень, у сучасній соціально-педагогічній науці не визначені методологічні пріоритети такого аналізу.

У дисертації соціально-педагогічну роботу з вихованцями дитячих будинків досліджено з позицій інституційного підходу, що дозволило розглядати дитячий будинок у якості одного з провідних інститутів захисту дитинства поза сім'єю, який повинен забезпечити соціальний розвиток, соціальне виховання, соціалізацію та соціальну адаптацію дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на достатньому рівні. Вибір інституційного підходу зумовив потребу в осмисленні технологічно-методичної сутності соціально-педагогічної роботи в умовах дитячого будинку як інституційної організації сирітства, що трансформується під впливом конкретно-історичних обставин від закладу відкритого суспільно-державного типу.

На підставі інституційного аналізу визначено основні системні складники організації соціально-педагогічної роботи з вихованцями дитячого будинку: об'єкти й суб'єкти роботи; концептуально-ідеологічну та нормативно-правову базу; контроль, управління й координацію роботи. Установлено, що в якості інтегрального об'єкта організації соціально-педагогічної роботи постають власне дитячі будинки різних типів і видів, які в Україні представлені досить широко й різноманітно. В основі концептуально-ідеологічної та нормативно-правової бази функціонування інституту дитячих будинків і соціально-педагогічної діяльності є ідея дитиноцентричного, гуманістичного підходів до проблеми прав дитини. Ідеологія прав дитини закріплена в планетарному масштабі Конвенцією ООН про права дитини і є невід'ємним складником національного законодавства вимог Конституції. Вона однозначно диктує необхідність проживання дитини в сім'ї, що й зумовлює стратегію розвитку дитячого будинку на шляху його трансформації від закладу для сиріт інтернатного типу до закладу для сиріт сімейного типу. Сьогодні є всі підстави розглядати дитячий будинок як соціальний інститут системно-комплексного типу, органічними складниками якого є навчально-виховні заклади інтернатного, сімейного та інших типів, які забезпечують соціальний розвиток, соціальне виховання, соціалізацію, соціальну опіку та піклування своїх вихованців, більшість з яких є діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування дошкільного та шкільного віку. У такому розумінні в дисертації й

розглядається дитячий будинок як об'єкт соціально-педагогічної роботи зі своїми вихованцями. За такого підходу означені інституційні системні складники організації соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку як її суб'єкти й контрольно-управлінсько-координаційна ланка створюють відповідні багаторівневі ієрархічні структури, які докладно змодельовані в матеріалах дисертаційної роботи на підставі положень суб'єкт-суб'єктного підходу й теорії управління педагогічними системами за визначеними рівнями.

2. У ході аналізу теоретико-методологічних засад соціально-педагогічної роботи в сучасному будинку дійшли висновку про неможливість істотних перетворень у структурі, завданнях, формах, технологіях і змісті соціально-педагогічної роботи з сиротами без наукового розуміння феномену сирітства в просторі дитинства як особливої форми культурно-історичного буття складного суспільно-педагогічного явища. Здійснений у ході дисертаційної роботи тезаурусний аналіз сучасного сирітства в просторі дитинства дозволив виокремити та описати відповідну понятійну структуру, представлену трьома взаємопов'язаними блоками категорій і понять, що розкривають: 1) сутнісні сторони особистості дитини-сироти й наслідки соціального сирітства (*дитинство, сім'я; криза сім'ї, дитинство без сім'ї, сирітство, соціальний сирота* та ін.); 2) сутність проблем дітей, які виховуються поза сім'єю в умовах закладу для сиріт (*виховний простір дитячого будинку, виховне середовище дитячого будинку, виховання в дитячому будинку* тощо); 3) сутність системи соціально-педагогічної підтримки дитинства й подолання соціального сирітства (*перспективне дитинство, безпечне дитинство, соціально-педагогічна підтримка дітей-сиріт* та ін.). Представлений тезаурус понять дозволяє поглибити наукові уявлення про сирітство як чинник, що руйнує емоційні зв'язки дитини з навколишнім середовищем, зі світом однолітків і дорослих, психічного й соціального розвитку.

3. У ході вирішення завдання обґрунтування методолого-методичних засад та підстав функціонування дитячого будинку як центру соціально-педагогічної роботи встановлено, що в такій якості він володіє: закономірними перспективами розвитку – трансформації від замкненого на собі традиційного закладу інтернатного типу до відкритого центру інноваційної роботи із сиротами системно-комплексного типу, виключно сімейного; повноважними функціями соціально-педагогічної діяльності відповідно до визначених завдань соціально-психолого-педагогічної роботи з вихованцями та стратегій реалізації соціально-педагогічної діяльності; включенням у систему рівнів професійно-практичного впливу соціально-педагогічної роботи (державний, регіональний, локальний; інституційний; міжвідомчий, міжінституційний, міжорганізаційний), у якій інституційний рівень – це власне діяльність дитячих будинків через суб'єктів соціально-педагогічної роботи, які працюють на своїх



вихованців, у межах її інноваційних моделей, загальних та специфічних технологій.

У результаті аналізу сирітства як соціально-педагогічної проблеми сучасного суспільства вдалося, своєю чергою, виокремити й розглянути проблеми соціалізації сиріт в умовах дитячого будинку й комплекс соціально-психолого-педагогічних проблем дітей, які виховуються поза сім'єю, зокрема інституційні проблеми соціалізації й адаптації сиріт, проблеми розуміння сутності феномену соціалізації, відхиляючої соціалізації, соціально-типового в соціалізації сиріт, механізмів соціалізації, проблеми оцінок стану соціалізації індивідів і рівня їх соціалізованості; проблеми відсутності єдиного розуміння сутності процесу соціалізації дітей-сиріт в умовах дитячого будинку.

4. У дисертації представлено теоретико-методологічні засади моделювання багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків.

Процес розробки зазначеної моделі спирався, з одного боку, на відбір і аналіз його методологічних характеристик у ієрархії чотирирівневої методології (принцип єдності протилежностей предметного й проблемного підходів; загальнонаукові методи проектування й моделювання; принципи діяльнісно-особистісно-полісуб'єктного та системного підходів; об'єктно-предметна категоріальна галузь і загальні концепції соціальної педагогіки; система технологій соціальної педагогіки й соціально-педагогічної роботи); з іншого, – на принцип побудови та функціонування системи роботи з вихованцями дитячого будинку (коеволуційної інноватики, конкретності, акмеологічності, суб'єкта діяльності, потенційного й актуального, моделювання). Результатом процесу конструювання став конструкт багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи із сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків, а теоретичною основою процедури створення моделі – теорія організаційного моделювання.

Структура багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в дитячому будинку трансформованого типу в дослідженні представлена двома підструктурами: базовою підструктурою, що включає модель цілей, модель діяльності й модель організаційної структури та ін.; додатковою підструктурою, що також має складний системно-модельний характер і включає: концептуальну модель системи соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку, модель принципів побудови та функціонування системи соціально-педагогічної діяльності з вихованцями, модель науково-методичної компоненти основних елементів інноваційної діяльності, модель програмно-цільового управління розвинутої системи соціально-педагогічної роботи, модель структури, модель загальних технологій та модель параметрів соціально-педагогічної роботи.

5. Здійснений у дисертації теоретико-методологічний і методичний аналіз соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в дитячому будинку визначив логіку проведення дослідно-експериментальної роботи, яка була пов'язана з вирішенням таких завдань: реалізація (упровадження) конструкту багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи із сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків на підставі інноваційного досвіду засобами програм (планів, проектів) міжнародного, державного, регіонального та локального рівнів; експериментальна перевірка ефективності системи навчання, підготовки й перепідготовки фахівців соціально-педагогічної роботи із сиротами за трьома основними напрямками (підготовка студентів – майбутніх фахівців; підготовка та перепідготовка педагогів-практиків; підготовка соціальних батьків); експериментальна перевірка рівня ефективності соціалізації дітей-сиріт дитячих будинків, які працюють відповідно до конструкту; оцінка результатів дослідно-експериментального дослідження засобами соціально-педагогічного моніторингу на підставі кваліметричних моделей.

6. Проведене в дисертації дослідження соціального педагога як суб'єкта соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку дозволило констатувати, що соціальний педагог, який працює в межах трансформаційного інституту дитячих будинків, набуває статусу інтегратора різних соціальних впливів на соціалізацію мешканців дитячого будинку. Стратегічним завданням діяльності соціального педагога дитячого будинку мають бути завдання реалізації в межах своєї компетенції й державної сімейної політики нормативно-правової основи організації діяльності з подолання всіх видів сирітства дітей, захисту їхніх прав, а головним предметом його діяльності є активізація та інтеграція соціально-культурних, соціально-педагогічних функцій і впливів суспільства на соціалізацію сиріт та є штатним чи позаштатним, офіційним чи добровільним сукупним суб'єктом соціально-педагогічної роботи, покликаною завжди репрезентувати інтереси дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, розгортати назустріч цим інтересам та потребам сукупний потенціал соціуму, різних інститутів суспільства, інтегрувати різноманітні суспільні впливи в забезпеченні їх доцільності на конкретному особистісному рівні виховання дитячого будинку будь-якого типу чи виду.

7. Завдання перевірки ефективності підготовки фахівців до соціально-педагогічної роботи із сиротами вирішувалась в умовах розробки й упровадження системи підготовки студентів і майбутніх фахівців соціально-педагогічної та соціальної роботи до діяльності в закладах для сиріт, перепідготовку чинних фахівців і прийомних батьків (усиновителів, опікунів, патронатних вихователів, матерів-вихователів та ін.). Зміст підготовки й перепідготовки відповідав ідеології та змісту конструкту, а їхня ефективність перевірялась за допомогою адекватного інструментарію оцінки, який розроблявся з урахуванням концепцій професійної готовності й соціально-

педагогічного супроводу. Порівняльний аналіз результатів констатувального й контрольного етапів експерименту підтвердили ефективність розробленої системи підготовки – перепідготовки фахівців до соціально-педагогічної роботи з дітьми в закладах для сиріт.

**8.** Перевірка рівня ефективності процесу соціалізації дітей-сиріт у дитячих будинках відбувалася в руслі концепції чинників соціалізації ресурсної теорії, згідно з якою успішна соціалізація особистості детермінується значною мірою її адаптивним ресурсом соціалізації.

Підтверджено один з головних складників загальної гіпотези дослідження про те, що соціально-педагогічна робота із сиротами організована на основі конструкту, сприяє їх соціалізації більшою мірою, ніж коли це відбувається в традиційний спосіб. Головним при цьому є той факт, що за показниками сформованості адаптивних ресурсів соціалізації (образу „Я”, самооцінки, поведінкової структури позитивного „Я”, ціннісних орієнтацій, цілісної картини світу „Я-концепції”, знань і вмінь соціальних відносин для адекватного функціонування в соціумі, навичок розподілу й організації діяльності, досвіду спільної діяльності, комфортності, мотиву досягнення успіху, емоційної стійкості та ін.) процес соціалізації дітей-сиріт (від дошкільного до старшого шкільного віку) в експериментальних закладах для сиріт наближено до аналогічних показників у дітей-однорічків, які виховувалися в біологічній сім’ї. Цей факт свідчить на користь того, що в дитячих будинках, які працюють за програмою експерименту, присутній „дух сім’ї”, чого не можна сказати про атмосферу тих закладів для дітей-сиріт, які не були залучені до експерименту. У них у більшості своїй переважав низький рівень сформованості особистісних ресурсів соціалізації практично за всіма критеріями й показниками.

Про ефективність багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків свідчать і ті зміни, які відбуваються з випускниками дитячих будинків трансформованого типу. Вони виявилися більш підготовленими до самостійного життя, ніж випускники традиційних інтернатів, добре знали свої права й обов’язки, уміли раціонально ними користуватися, легко „входили” до нових колективів і брали активну участь у всіх справах, передбачених часом перспективою майбутнього.

Також підтверджено: ефективність розробленої системи підготовки – перепідготовки фахівців (оцінка готовності фахівців до соціально-педагогічної роботи з сиротами); ефективність соціалізації дітей і експериментальних закладах для сиріт; дієвість інноваційного досвіду реалізації конструкту моделі системи соціально-педагогічної роботи на основі програм-проектів різних рівнів; ефективність розробленого конструкту як нормативної формалізованої моделі бажаного результату дослідно-експериментальної роботи (на підставі

оцінок за критерієм загального рівня діяльності експериментальних закладів для сиріт та діяльності регіональних інститутів для сиріт). Тобто в межах об'єкт-предметного поля дисертаційної роботи доведена гіпотеза, здійснена мета й вирішені її завдання.

Результати дослідження не вичерпують усієї повноти поставленої багатогранної проблеми соціально-педагогічної діяльності в умовах розвивального інституту дитячих будинків. Подальшого дослідження потребують питання вивчення зарубіжного досвіду організації соціально-педагогічної роботи з дітьми в закладах для сиріт та використання кращих елементів у вітчизняній практиці, конструюванні моделей моніторингу діяльності сиріт як суб'єктів соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку, діяльності фахівців всіх рівнів управління соціально-педагогічної роботи в системі захисту дитинства, діяльності керівника закладу для сиріт, конструювання діагностичних моделей порівняльного аналізу ефективності соціально-педагогічної діяльності в дитячому будинку залежно від його типу чи виду вишів.

### СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

#### *Монографії:*

1. Дитина – педагог: сучасний погляд. Психолого-педагогічні та соціальні аспекти сучасної дошкільної та початкової освіти: кол. моногр. / О. П. Амагьєва, Г. В. Беленька, Н. В. Гавриш, В. В. Докучаєва, Н. О. Курило, С. М. Курінна; за заг. ред. В. В. Докучаєвої. – Луганськ: Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – 492 с.

2. **Курінна С. М.** Система соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в процесі трансформації дитячих будинків: монографія / С. М. Курінна. – Слов'янськ: Вид-во „Друкарський двір”, 2012. – 324 с.

#### *Статті у фахових науково-методичних виданнях:*

3. **Курінна С. М.** Вивчення особливостей сприймання дітьми 6-7 років соціуму / С. М. Курінна // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2004. – №10 (78). – С. 144 – 152.

4. **Курінна С. М.** Особливості процесу соціалізації дітей старшого дошкільного віку / С. М. Курінна // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2006. – № 4(91). – С. 153 – 159.

5. **Курінна С. М.** Наступність у роботі дошкільних навчальних закладів і школи / С. М. Курінна // Гуманізація навчально-виховного процесу: зб. наук. пр.; за заг. ред. В. І. Сипченка. – Слов'янськ: Вид. центр СДПУ, 2007. – С. 122 – 128.

6. **Курінна С. М.** Роль різних соціальних інститутів у становленні особистості дитини дошкільного віку / С. М. Курінна // Гуманіт. вісн. ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія

Сковороди” : наук.-теор. зб. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 14. – С. 134–137.

7. **Курінна С. М.** Особливості сімейної соціалізації дитини дошкільного віку / С. М. Курінна // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. – 2009. – № 5(168). – Ч. 1. – С. 203–210.

8. **Курінна С. М.** Проблема соціального супроводу дітей дошкільного віку в дитячому будинку / С. М. Курінна // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. пр. – Спецвип. 4 / за заг. ред. проф. В. І. Сипченка. – Слов’янськ, 2010. – Ч. 1. – С. 198–203.

9. **Курінна С. М.** Інституціональний аналіз соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківської опіки в дитячому будинку / С. М. Курінна // Наук. часоп. НПУ імені М. П. Драгоманова : Сер. 11. Соціальна робота. Соціальна педагогіка : зб. наук. пр. – Вип. 14. – Ч. III. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 204–214.

10. **Курінна С. М.** Дитяче сирітство в Україні: теоретико-методологічний аналіз проблеми / С. М. Курінна // Педагогічний альманах : зб. наук. пр. / гол. ред. В. В. Кузьменко. – Херсон : КВНЗ „Херсонська академія неперервної освіти”, 2012. – Вип. 16. – С. 234–242.

11. **Курінна С. М.** Теоретичні аспекти соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку / С. М. Курінна // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка – 2012. – № 22(257). – С. 29–37 (за матеріалами VI Міжнар. наук.-практ. конф. „Інноваційні процеси в освітньому просторі: доступність, ефективність, якість” (Луганськ, 2012).

12. **Курінна С. М.** Особливості соціалізації дитини в дитячому будинку / С. М. Курінна // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : зб. наук. пр. Уман. держ. ун-ту імені Павла Тичини / редкол. : Н. С. Побірченко (гол. ред.) та ін. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2012. – Вип. 40. – С. 120–129.

13. **Курінна С. М.** Педагогічний супровід як засіб соціалізації та емоційно-ціннісного становлення дитини в умовах дитячого будинку / С. М. Курінна // Наук. вісн. Миколаїв. держ. ун-ту імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : зб. наук. пр. – Вип. 1.37. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. – С. 228–233.

14. **Курінна С. М.** Оцінка підготовленості фахівців дитячих будинків до соціально-педагогічної роботи з дітьми сиротами / С. М. Курінна // Наук. часоп. НПУ імені М. П. Драгоманова. – Сер. 13. Проблеми трудової та професійної підготовки : зб. наук. пр. – Вип. 23. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 54–67.

15. **Курінна С. М.** Деякі аспекти виховання дітей сиріт в дитячих будинках різних типів / С. М. Курінна // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. – 2013. – № 10(269). – С. 174–180.

16. **Курінна С. М.** Роль дитячого будинку при вирішенні соціальних проблем дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки / С. М. Курінна // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / редкол. : Т. І. Сущенко (голов. ред. та ін. – Запоріжжя, 2013. – Вип. 29(82). – С. 267 – 276.

17. **Курінна С. М.** Трансформація дитячого будинку для дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки в Україні / С. М. Курінна // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія : зб. ст. – Ялта : РВВ КГУ, 2013. – Ч 2. – С. 300 – 308.

18. **Курінна С. М.** Особливості системи соціально-педагогічної підтримки дитинства і подолання соціального сирітства в Україні / С. М. Курінна // Вісн. Луган. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки. – 2013. – № 13(272). – С. 257 – 265.

19. **Курінна С. М.** Роль соціального педагога дитячого будинку в процесі соціалізації його мешканців / С. М. Курінна // Соц. педагогіка: теорія і практика. – 2013. – № 2. – С. 14 – 22.

20. **Курінна С. М.** Особливості реформування системи дитячих будинків для дітей-сиріт в Україні / С. М. Курінна // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія : зб. ст. – Ялта : РВВ КГУ, 2013. – Вип. 41. – Ч. 1. – С. 295 – 301.

21. **Курінна С. М.** Аналіз соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в дитячому будинку / С. М. Курінна // Педагогічна освіта: теорія і практика : зб. наук. пр. / Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка ; гол. ред. Каньоса П. С. – Вип. 14. – Кам'янець-Подільський : КПНУ, 2013. – С. 252 – 258.

22. **Курінна С. М.** Оцінка підготовленості фахівців дитячих будинків до соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами / С. М. Курінна // Зб. наук. пр. Бердян. держ. пед. ун-ту (Педагогічні науки) – Бердянськ : БДПУ, 2013. – № 2. – С. 77 – 85.

*Статті в збірниках міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференцій*

23. **Курінна С. М.** Теоретичний аналіз “сирітства” як соціально-педагогічної проблеми українського суспільства / С. М. Курінна // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси : матеріали II Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ) : у 3-х ч. – Д. : ТОВ „Інновація”, 2012. – Ч. 3. – С. 107 – 111.

24. **Курінна С. М.** Деякі аспекти соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку / С. М. Курінна // Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; редкол. :

В. О. Огнев'юк, Л. Л. Хоружа, О. В. Безпалько, Н. М. Віннікова. – К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. – С. 399 – 409.

25. **Курінна С. М.** Особливості побудови функціонування системи соціально-педагогічної роботи з вихованцями дитячого будинку / С. М. Курінна // Проблеми та перспективи педагогіки і психології у сучасному суспільстві : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – К. : ГО „Київська наукова організація педагогіки та психології”, 2012. – С. 88 – 91.

26. **Куриная С. Н.** Социально-педагогические проблемы детей, воспитывающихся вне семьи / С. Н. Куриная // Дошкольное образование в современном изменяющемся мире: теория и практика : сб. ст. по материалам II Междунар. науч.-практ. конф. – Чита : ФГБОУ „Забайкальский государственный университет”, 2012. – С. 91 – 94.

27. **Куриная С. Н.** Проблемы социализации детей-сирот в условиях детских домов Украины / С. Н. Куриная // Современное образование и воспитание: тенденции, технологии, методики : сб. науч. тр. по материалам Междунар. науч.-практ. конф., посвященной 100-летию МГУ имени А. А. Кулешова. – Могилев : УО „Могилевский государственный университет”, 2013. – С. 98 – 102.

28. **Куриная С. Н.** Социальное становление личности на этапе перехода от дошкольного детства к школе / С. Н. Куриная // Преемственность между начальным и общим образованием в условиях введения Федерального государственного образовательного стандарта : материалы Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред. М. А. Пулова. – Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. пед. ин-та имени А. П. Чехова, 2013. – С. 50 – 55.

29. **Куриная С. Н.** Построение и функционирование системы социально-педагогической работы с воспитанниками детского дома / С. Н. Куриная // Инновационные процессы на производстве и в профессиональном образовании: теоретический и компетентностный аспект : материалы Междунар. науч.-практ. конф. – Первоуральск, 2013. – С. 64 – 72.

30. **Куриная С. Н.** Особенности организации социально-педагогической работы с детьми-сиротами в условиях реформирования системы детских домов / С. Н. Куриная // Обучение и воспитание: методика и практика : материалы VII Междунар. науч.-практ. конф. / под общ. ред. С. С. Чернова. – Новосибирск : Изд-во ЦРНС, 2013. – С. 212 – 217.

*Публікації в інших виданнях*

31. **Курінна С. М.** Гра як чинник соціального розвитку дитини / С. М. Курінна // Плекаємо особистість : наук.-метод. альм. – 2006. – № 1. – С. 28 – 32.

32. **Курінна С. М.** Становлення особистості дитини дошкільного віку в процесі взаємодії різних соціальних інститутів / С. М. Курінна // Дошк. освіта –

2010. – № 1(27) – Запоріжжя : Запоріж. ін-т після диплом. освіти, 2010. – С. 6 – 10.

33. **Курінна С.М.** Трансформація дитячого будинку для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки в Україні / С. М. Курінна // Вісн. Донбас. держ. ун-ту. Сер. : Соціальна педагогіка і соціальна робота : зб. наук. пр. / за заг. ред. С. О. Омельченко. – Вип. 1. – Слов'янськ : ДДПУ, 2013. – С. 47 – 58.

34. **Курінна С.М.** Сутність роботи соціального педагога в дитячому будинку на шляху його трансформації / С. М. Курінна / Професійна підготовка педагога : історичний досвід і виклики сучасності : зб. наук. пр. / за ред. Надії Скотної та Марії Чепіль. – Дрогобиц : РВВ Дрогобиц. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка, 2013. – С. 185 – 194.

**Курінна С.М. Теорія і методика соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах дитячого будинку.** – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Державний заклад „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”. – Луганськ, 2014.

Дисертацію присвячено актуальній проблемі соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах дитячого будинку. Визначено понятійно-категоріальний апарат дослідження, розкрито сутність понять „дитинство”, „сирітство”, „соціальне сирітство”, „соціально-виховний простір дитячого будинку”, „соціально-педагогічна підтримка дітей-сиріт” та ін. Схарактеризовано психовікові та соціальні особливості дітей-сиріт, особливості їхньої соціалізації в умовах дитячого будинку. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади функціонування дитячого будинку в умовах реформування закладів інтернатного типу, розкрито особливості трансформації дитячих будинків у сучасних соціокультурних умовах, зокрема ідеї замісної сімейної турботи як альтернативи державної опіки дітей-сиріт, сутність та основні напрямки соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку та її нормативно-правове забезпечення. Розкрито роль та функції соціального педагога в організації соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах дитячого будинку.

Розроблено теоретико-методологічні засади та модель багаторівневої системи соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами в умовах трансформації інституту дитячих будинків. Експериментально перевірено ефективність даної моделі та розроблено методичне забезпечення її впровадження в практику дитячих будинків України.

*Ключові слова:* діти-сироти, соціальні сироти, дитяче сирітство, соціалізація дітей-сиріт, дитячий будинок, трансформація дитячих будинків, замісна сімейна турбота, соціально-педагогічна робота, багаторівнева система соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами, соціальний педагог.



**Куриная С. Н. Теория и методика социально-педагогической работы с детьми-сиротами в условиях детского дома.** – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Государственное учреждение „Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко”. – Луганск, 2014.

Диссертация содержит анализ системы организации социально-педагогической работы с детьми-сиротами в условиях трансформации детских домов: объекты и субъекты работы, концептуально-идеологическую и нормативную базу, контроль, управление и координацию работы.

Обосновано детское сиротство как социальный феномен современного общества. Детский дом рассматривается в качестве одного из ведущих институтов защиты детства вне семьи, который должен обеспечить социальное развитие, социальное воспитание, социализацию и социальную адаптацию детей-сирот и детей, лишенных родительской заботы, на достаточном уровне. На основании институционального анализа определены основные системные составляющие части организации социально-педагогической работы с воспитанниками детского дома: объекты и субъекты работы; концептуально-идеологическую и нормативно-правовую базу; контроль, управление и координацию работы.

В результате анализа сиротства как социально-педагогической проблемы современного общества выделены проблемы социализации сирот в условиях детского дома и комплекс социально-психолого-педагогические проблемы детей, которые воспитываются вне семьи, в частности институциональные проблемы социализации и адаптации сирот, проблемы понимания сущности феномена социализации, отклоняющей социализации, социально-типичного в социализации сирот, механизмов социализации, проблемы оценок состояния социализации индивидов и уровня их социализированности и др.

Разработаны теоретико-методологические основы и модель многоуровневой системы социально-педагогической работы с детьми-сиротами в условиях трансформации института детских домов, которая представлена двумя подструктурами: базовой подструктурой, которая включает модель целей, модель деятельности и модель организационной структуры и др.; дополнительной подструктурой, которая включает : концептуальную модель системы социально-педагогической работы в детском доме, модель принципов построения и функционирования системы социально-педагогической деятельности с воспитанниками, модель научно-методической компоненты основных элементов инновационной деятельности, модель программно-целевого управления развитой системы социально-педагогической работы, модель структуры, модель общих технологий и модель параметров социально-педагогической работы. Социальный педагог как субъект социально-

педагогической работы в детском доме приобретает статус интегратора разных социальных влияний на социализацию жильцов детского дома.

Экспериментально проверена эффективность многоуровневой системы социально-педагогической работы с детьми-сиротами в условиях детских домов. Разработано соответствующее методическое обеспечение.

*Ключевые слова:* дети-сироты, социальные сироты, детское сиротство, социализация детей-сирот, детский дом, трансформация детских домов, заместительная семейная забота, социально-педагогическая работа, многоуровневая система социально-педагогической работы с детьми-сиротами, социальный педагог

**Kurinna S.M. Theory and methodology of the socio-pedagogical work with the orphans in the conditions of the orphanage.** – Manuscript.

Thesis in order to take the Doctor of Pedagogical Science Degree in specialty 13.00.05 – Social Pedagogics. – State Institution „Luhansk Taras Shevchenko National University”. – Luhansk, 2014.

The thesis is devoted to the actual problem of the socio-pedagogical work with the orphans in the conditions of the orphanage. The concept-categorical apparatus of the investigation is defined, the essence of the definitions „childhood”, „orphanhood”, „social orphanhood”, „socio-educational space of the orphanage”, „social support of the orphans” and of the other definitions is found out. The psycho-age and social peculiarities of the orphans, the peculiarities of their socialization in the conditions of the orphanage are characterized. The theoretical and methodological principles of functioning of the orphanage in the conditions of reforming of the institutions of the residential type are grounded; the peculiarities of transformation of the orphanages in the modern sociocultural conditions, including the idea of the substitute family care as an alternative of the state care of the orphans are disclosed, the essence and the main trends of the socio-pedagogical work in the orphanage and its normative legal support are also disclosed. The role and functions of the social pedagogue in the organization of the socio-pedagogical work with the orphans in the conditions of the orphanage are disclosed.

The theoretical and methodological principles and the model of the system of the socio-pedagogical work with the orphans in the conditions of transformation of the institute of the orphanages are worked out. The efficiency of this system and the methodical support of its implementation into the practice of Ukrainian orphanages are experimentally verified.

*Key words:* orphans, social orphans, children’s orphanhood, orphans’ socialization, orphanage, transformation of the orphanages, substitute family care, socio-pedagogical work, multilevel system of socio-pedagogical work with orphans, social pedagogue.